

Mehriban Mahmudova¹
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ ADYEKTİVLƏŞƏN
SÖZLƏRİN FUNKSIONAL– SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrdən asılı olaraq tədqiqat işində, əsasən, müqayisəli- qarşılaşdırma metodundan, koqnitiv və kontekstual təhlildən, areal, təsviri, üslubi və digər dilçilik metodlarından istifadə edilmişdir.

Dilin tarixi inkişaf prosesində sözlərin həm quruluşu, həm də semantikasında dəyişmələr baş verir. Dilin ilkin sözləri, təbii ki, sadə sözləri əhatə etməlidir. Bu məntiqi əsaslanma, məntiqi tələbdir. Qədim insan, ilk əvvəl sadə, deyilişi çətin olmayan sözlərdən istifadə etməli idi. Düzəltmə və mürəkkəb sözlər isə sonradan yaranan sözlər sırasını təşkil etməlidir. Zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibindəki sözlərin miqdarı artır. Bu artım söz yaradıcılığı və sözləmə ilə gerçəkləşir. Leksikaya aid tədqiqatlarda söz yaradıcılığına həmişə yer verilir. Söz yaradıcılığı isə sözlərin quruluşu, onların əmələgəlmə üsullarını öyrənir. »Söz yaradıcılığı leksika və ya qrammatikanın tərkib hissəsi kimi təqdim olunur. Bu, dilçiliyin müxtəlif sahələri olan söz yaradıcılığı, leksika və qrammatikanın hüdudunun və obyektinin düzgün müəyyənləşdirilməsindən irəli gəlir. Söz yaradıcılığının leksikanın tərkib hissəsi kimi öyrənilməsi daha məqsədə müvafiqdir.

Sifətlərin quruluşu və semantikaya görə bölgüsünün bir sıra məqamlarda qarşı-qarşıya qoyulması, yaxud onların qarışdırılması, hər şeydən əvvəl, sözlərin quruluşca növlərinin, söz yaradıcılığının dilin leksikasına yaxud qrammatikasına aid məsələ olmasına, sözün quruluşca növlərində mənanın tutduğu yer, quruluşca növlərdə mənanın təzahür formasına münasibət bildirmək zərurəti meydana çıxır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu zərurət məhz sifətlərin əsl və nisbi sifətlərə bölünməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Sözlərin quruluşu və sözdüzəltmə vasitələri semantika ilə bağlıdır. Bu cəhəti əsas götürərək müəyyən sözlər qrupunu, o cümlədən sifəti araşdırarkən sifət olan sözlərin quruluşu, əmələ gəlməsi məsələləri də tədqiqat obyektindən kənar qalmamalıdır. Bu paraqrafda mülhizə və fikirlər adyektivləşən sözlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə aid tədqiqatda sifətin quruluşca növləri, sifət düzəltmə vasitələri, sifətin dərəcələri ilə bağlı bu işdəki yığcam şərhlərin mövzu ilə bağlılığını göstərmək məqsədinə xidmət edir.

Sözün quruluşu bilabası tələsiklərin obyekt olmalıdır. Çünki sözlərin quruluşunu öyrənmə onu tərkib hissələrinə parçalamaq əsasında gedir. Sözlərin quruluşca üç növü vardır. Bu növlər sözün hansı nitq hissəsinə aidliyindən kənar mövcuddur. Məhz qeyd olunan cəhətə görə nitq hissələrinin əksərində sözləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə ayırmaq mümkündür. İsimlərin, sifətlərin və feillərin quruluşca üç növü məlumdur. Sözə aid belə ümumi xüsusiyyətin müxtəlif nitq hissələrinin üzərinə köçürülməsi bu təsniflə bir daha təsdiqlənir.

Sadə sözlər ilkindir. Yəni digər iki quruluş növünü təyin etmək üçün əvvəlcə sadə sözün mahiyyəti bəlli olmalıdır. Yalnız bundan sonra düzəltmə və mürəkkəb sözlər müəyyənləşdirilir. Sözdüzəltmənin üç əsas –leksik-semantik, leksik-sintaktik, və morfoloji (bunu da leksik –qrammatik adlandırmaq olar) yolu vardır.

Leksik-semantik səviyyədə baş tutan konversiya zamanı dilin lüğət tərkibi zənginləşmiş olur. Bu zaman heç bir şəkli dəyişikliyi olmayan sözlər başqa leksik-semantik qrupa daxil olur. »Leksik –semantik konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, »yaxşı» sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bir sifət zərfə keçməli və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır. Əslində qeyd etdiyimiz kimi, dilçilər tərəfindən sözlərdə konversiya adlandırılan konversiya leksik-semantik konversiya adlandırılmalı və leksik vahiddə mənanın dəyişməsi onun ən əsas göstəricisi sayılmalıdır.

Əsasən təkhəcalı sözlər bir nitq hissəsindən keçərkən leksik-semantik səviyyədə konversiya hadisəsi baş verir ki bu zaman söz yeni leksik məna qazanmaqla yanaşı, bəzən əvvəlki leksik mənanın xüsusiyyətləri də bu sözdə özünü biruzə verə bilər. Bu konversiyanın nəticəsində yaranan törəmə sözlər yeni leksik –semantik qrupa daxil olur və onlarda heç bir formal-struktur dəyişiklik baş vermir. E.S. Kubryakova qeyd edir ki, söz yaradıcılığında əsas yer törəmə sözlərin leksik-semantik qruplaşmasının meydana çıxması və təsviri, eyni zamanda qrammatik olmayan vasitələrlə yeni leksik vahidlərin yaradılmasına ayrılır. Çoxmənalı sözlər, leksik-semantik variantların cəmini təşkil edən semantik struktura malikdir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya vasitəsilə bir-birinə bağlı olan söz cütlüklərindən biri əsas söz və əsas məna yaradır. Qalanları isə, həmin mənadən törəyir və törənmiş mənalar ilk sözün semantikasından nə qədər uzaqlaşsalar da, ondan əlaqələrini tamamilə kəsmir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlə mənbə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində toast-to toast konversiya cütlüyü. Burada to toast feili orta əsrlərdə yaranaraq ingilis dilində yandırmaq, bərk qızdırmaq mənasını verirdi və daha sonralar o ocaqda qızardılmış bir tikə çörək verən ismin yaranmasına səbəb oldu. Nitq hissələri içində adyektivləşmə cəhətdən birinci yeri isim tutur. Ən çox adyektivləşən ikinci nitq hissəsi isə feildir. Feilin adyektivləşməsi digər nitq hissələrinin adyektivləşməsindən fərqlənir. Belə ki, feillər adyektivləşə bilmək üçün xüsusi şəkildə qəbul edir. Bu şəkildə feili sifət şəkildədir. Ümumiyyətlə, feillər həm adyektivləşmiş, həm substantivləşmiş, həm də adverbiallaşmış formalara malikdir və bu formaların hər biri müəyyən qrammatik şəkildə hesabına meydana gəlir.

¹ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müllimi

Feillərin adyektivləşməsi türk dillərində qədim hadisələrdəndir. Hətta Orxon-Yenisey abidələrinin dilində adyektivləşmənin yeganə növü feillərin sifətləşməsidir. Bu barədə Ə.Rəcəbli yazır: “Adyektivləşmə feili sifətlərin sifətləşməsinə deyilir”.

Adyektivləşmiş isimlər həm isim, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malik olduğu kimi, adyektivləşmiş feillər də həm feil, həm də sifət xüsusiyyətlərinə malikdir. Elə buna görə də müxtəlif dilçilərin feili sifətə yanaşmaları da bir-birindən fərqlənir.

“Türkologiyada feili sifətin gah feil, gah sifət bəhsində, gah da ayrıca bir nitq hissəsi kimi tədris olunması məqsəddə uyğun hesab olunmuşdur. Bu mənada A.Troyanski, A.Borovkov, R.Cumanigözov və başqaları feili sifəti ayrıca bir nitq hissəsi hesab etməyə çalışmışlar”. Bu dilçilərlə yanaşı M.Mirzayev, U.Tursunov və başqalarının da adlarını çəkməyə bəzi bilirik. Bir fikrə görə, feili sifətlər ad kimi işlənən, lakin feil funksiyası yerinə yetirən sözlərdir. Başqa bir fikrə görə isə feili sifət şəkilçiləri feil kök və əsaslarına əlavə olunduqda müvəqqəti sifətlər yaradır.

Feili sifət tərkiblərinin böyük işlənmə tezliyi və digər dünya dillərindəki budaq cümlələrin vəzifəsini yerinə yetirməsi türk dillərini digər dillərdən fərqləndirir və buna “türk tipi feili sifət birləşmələri” adı verilir. Bu fikri Azərbaycan dilinə də aid etmək olar. Bu xüsusiyyət türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin daha anlaşılıqlı olmasına, mürəkkəb anlayışları daha sadə yolla ifadə etməsinə səbəb olmuşdur.

Feili sifətlərin bir xüsusiyyəti də nadir hallarda *bir* sözü ilə birlikdə işlənmə bilməsidir:

Ancaq Orxan bilirdi ki, gördükləri gerçəkdi: həqiqətən bu dünyada “Çarıqqaya” *deyilən bir yer var*, bu yerdə suyu gümüşə çalan göl var, qaragözlü Bənövşə var və onu da bilirdi ki, günün ömrü nə qədər uzun olsa da, gün karvanını sürüb gedəcək, sonra gecə Çarıqqayanın dalından çıxıb öz yerini tutacaq (I.Məlikzadə, “Gümüşgöl əfsanəsi”).

Feili sifətdən sonra *bir* sözünün işlənmə bilməsi bu feil formalarını sifətlərə və eləcə də, sifəti əvəz edə bilən bəzi əvəzlilərə (*belə, bəzivə* s.) yaxınlaşdırır. Çünki həmin sözlərdən sonra da *bir* sözündən istifadə oluna bilər. Bu sözlər barədə sonrakı fəsildə məlumat veriləcəkdir. Ancaq burada onu qeyd etmək istəyirik ki, *belə* məqamlarda *bir* sözünün miqdar sayı məzmununu qismən itirir və qeyri-müəyyənliyin ifadəçisi kimi çıxış edir. Məlumdur ki, feili sifətlərdə həm feil, həm də sifət xüsusiyyətləri vardır. Feili sifət nitqdə daha çox sifət səciyyəlidir. Cümlədə, bir qayda olaraq, təyin kimi çıxış edir. Sifət feili sifətlər vasitəsi ilə felle sıx bağlıdır. Həm sifət, həm də feili sifət əşyanın əlamətini bildirir.

Y.Seyidov feili sifətlərdən bəhs edərkən göstərir ki, vaxtı ilə Azərbaycan dilçiliyində onları düzəltmə sifətlər –feldən düzələn düzəltmə sifətlər kimi izah etmişlər və bu münasibət 1950-ci illərin sonunadək davam etmişdir. Müəllif feili sifətləri şərh edərkən onların yalnız fellik xüsusiyyətlərinə görə deyil, sifətlik xüsusiyyətlərinin bəzi cəhətlərinə görə də sifətdən fərqləndiyini göstərərək yazır: «Sifətlər, eləcə də feldən düzələn sifətlər əşyaya məxsus daimi əlamətləri ifadə etdikləri halda, feili sifətlər müəyyən vaxtda özünü göstərən keçici xüsusiyyətləri ifadə edirlər; feldən düzələn sifətlərdə hərəkət durğun vəziyyətə keçdiyi üçün onlar *belə* əlamət ifadə edə bilmir: ağlayan-ağlayan, qaçan-qaçağan, vuran-vurağan, gülən-güləyən, açılan-açıq, sınıan-sınıq»

Azərbaycan dilində feldən sifət düzəldən şəkilçi az deyildir. Məsələn, -ağan, -əyən: qaçağan (at), küsəyən (uşaq); -qan, -kən: çalışqan (tələbə), sürüşkən (yer); -aq, -ək: qorxaq (adam), hürkək (at); -ğın, -gin, -ğın, -gün-qın, -kin, qun, kün: azğın (düşmən), gərgin (vəziyyət), yorğun (adam); -ici, -ucu, -ücü, -yıcı, -yiçi, -yucu, yücü: alıcı (quş), keçici (bayraq), qurucu (əllər), sürücü (adam), bağlayıcı (söz); -ıq, -ik, -uq, -ük: açıq (qapı), kəsik (ağac); -caq, -cək: utancaq (uşaq), sevincək (adam); -inc, -inc, —unc, - ünc: qorxunc (hadisə), gülünc (iş); -c: qısqanc (adam); -im, -im, -um, -üm: bir içim (su), bir atım (barıt), qırx tutum (saç); -ma, -mə şəkilçilərini feil köklərinə artırmaqla düzəltmə isim əmələ gəlmiş kimi, düzəltmə sifət əmələ gəlir; məs...gəlmə adam, süzmə qatıq, hörmə saç, burma bıç və s. Qeyd olunan şəkilçilər felle sifət arasında əlaqələri göstərir və hal, hərəkət əlamətlərinin ifadəsi üçün yeni sözlərin yaradılmasına xidmət edir. *Belə* sifətlər eyni zamanda sifətlə feili sifət arasındakı oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılması üçün müqayisə materialı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı, Bakı, 1960.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (Leksika). Bakı, 2007.
3. Cəfərov C. Nitq hissələrində keçid prosesləri. Bakı, 1983.
4. Cəfərov S. Azərbaycan dili. Leksika. II h. Bakı, 1982.
5. Hacıyev T. “Təbii mürəkkəb cümlənin sadə cümləyə transformasiya-sı” dis. Bakı, 2004.
6. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. –Bakı: -1982, -s. 155;
7. Cahangirov M. Azərbaycan sovet şəirində məhəlli və arxaik sözlər // Azərbaycan, -Bakı: -1955, -s. 35;
8. Həsənov H. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksikası. –Bakı: -1988;
9. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. –Bakı: -1985.
10. Cəfərov N. Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi. –Bakı: -Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, -1995, -s. 208s.
11. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, I his. –Bakı: -1979.;
12. Hacıyev T.I., Vəliyev K.N. Azərbaycan dili tarixi. -Bakı: Maarif, -1983, -187 s.;

Xülasə

Bu məqalə Azərbaycan və İngilis dillərində adyektivləşən sözlərin funksional-semantik xüsusiyyətləri haqqındadır. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya vasitəsilə bir-birinə bağlı olan söz cütlüklərindən biri əsas söz və əsas mənə yaradır. Qalanları isə, həmin mənədən törəyir və törənmiş mənalar ilk sözün semantikasından nə qədər uzaqlaşsalar da, ondan əlaqələrini tamamilə kəsmir. Leksik-semantik səviyyədə baş verən konversiya zamanı törəmə sözlər mənə söz etimoloji cəhətdən eyni olsalar da, bəzən bu cütlüklərin mənaları tamamilə bir-birindən fərqlənərək omonimlərin yaranmasına səbəb olur. Məsələn, ingilis dilində toast-to toast konversiya cütlüyü. Burada to toast feili orta əsrlərdə yaranaraq

ingilis dilində yandırmaq, bərk qızdırmaq mənasını verirdi və daha sonralar o ocaqda qızardılmış bir tikə çörək verən ismin yaranmasına səbəb oldu.

Sözün quruluşu bilabası tələsiklənin obyekt olmalıdır. Çünki sözün quruluşunu öyrənmə onu tərkib hissələrinə parçalamaq əsasında gedir. Sözlərin quruluşca üç növü vardır. Bu növlər sözün hansı nitq hissəsinə aidliyindən kənarında mövcuddur. Məhz qeyd olunan cəhətə görə nitq hissələrinin əksərində sözləri sadə, düzəltmə və mürəkkəb olmaqla üç yerə ayırmaq mümkündür. İsimlərin, sifətlərin və fəllərin quruluşca üç növü məlumdur. Sözə aid belə ümumi xüsusiyyətin müxtəlif nitq hissələrinin üzərinə köçürülməsi bu təsniflə bir daha təsdiqlənir.

Açar sözlər funksional semantik leksika konversiya nitq hissəsi

Functional-semantic characteristics of adjective words in Azerbaijan and English languages.

Summary

This article is about the functional-semantic features of adjective words in Azerbaijani and English languages. At the lexical-semantic level, one of the pairs of words connected to each other creates the main word and the main meaning. The rest are derived from that meaning, and the derived meanings, no matter how far they are from the semantics of the first word, do not completely cut their ties with it. At the lexical-semantic level, during conversion, although the derived word and the source word are etymologically the same, sometimes the meanings of these pairs are completely different and lead to the creation of homonyms. For example, the conversion pair of toast-to-toast in English. Here, the verb to toast was created in the Middle Ages and means to burn in English, solid it meant to heat and later gave rise to the noun that gave a piece of bread toasted in the oven.

The structure of the word should be directly the object of the lexicon. Because learning the structure of a word is based on dividing it into its constituent parts. There are three types of words in terms of structure. These types exist regardless of which part of speech the word belongs to. It is precisely because of the mentioned aspect that in most parts of speech, words can be divided into three parts: simple, complex and complex. Nouns, adjectives and three types of verbs are known according to their structure. The transfer of such a general characteristic of the word to different parts of speech is confirmed once again by this classification.

Keywords: functional, semantic, lexicon, conversion part of speech

Резюме

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ СЛОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

Эта статья о функционально-семантических особенностях прилагательных слов в азербайджанском и английском языках. На лексико-семантическом уровне одна из пар слов, связанных друг с другом, образует главное слово и основное значение, остальные производные от этого значения и производные значения, как бы далеки они ни были от семантики слова. первого слова, не разрывают полностью с ним связи. На лексико-семантическом уровне, при конверсии, хотя производное слово и исходное слово этимологически совпадают, иногда значения этих пар совершенно различны и приводят к созданию омонимы. Например, конверсионная пара toast-to-toast в английском языке. Здесь глагол totoast был создан в средние века и означает сжечь в английском языке, solid он означал нагревать и позже дал начало существительному, которое дало кусок хлеба, поджаренный в духовке.

Структура слова должна быть непосредственно объектом лексикона. Потому что изучение структуры слова основано на делении его на составные части. Существует три типа слов по структуре. Эти типы существуют вне зависимости от того, к какой части речи принадлежит слово. Именно из-за указанного аспекта что в большинстве частей речи слова можно разделить на три части: простые, сложные и сложные. Существительные, прилагательные и три вида глаголов известны по их строению. Перенос такой общей характеристики слова на разные части речи еще раз подтверждается этой классификацией.

Ключевые слова: функционально-семантическая лексика преобразование часть речи

RƏYÇİ: S.Abbasova